

Fehérvárcsurgó története 1914-ig

Fehérvárcsurgó a Móri-árok déli részén fekszik, amely a pleisztocén szerkezeti mozgások folyamán a párhuzamos vetődések mentén erőteljesen lesüllyedt. Így felszínét az eróziós-denudációs folyamatok nem alakították szigetheggyekkel behintett eróziós halomvidékké, hanem a széles süllyedékterületet a pleisztocénvégi vízfolyások a süllyedéssel egyidejűleg feltöltötték és tágas (750—1500 m) alluviális síksággá formálták. A síkságot Mór—Bodajk—Fehérvárcsurgó—Moha vonalában átlagosan 25—30 m vastag (üveggyártásra alkalmas) homokos-kavicsos-iszapos-agyagos folyóvízi üledéksor tölti ki. A természetes karsztforrások és a csapadék vizét a Gaja és a Mór—Bodajk irányú kisebb patak vezeti le. Az évi csapadék átlaga 650 mm.

Természeti körülményei régtől fogva alkalmassá tették emberi településre, erről tanúskodik a Várhegyen található 60 m hosszú koravaskori földvár. A régészek a római Osones nevű településsel azonosították a községet, ahol több római lelőhelyre bukkantak.

A község neve 1227-ben jelenik meg először Csorgó alakban. A forrás jelentésű magyar csorgó-csurgó főnévből keletkezett. A falu olyan helyen épült, amelyre egy (vagy több) folyton csurgó forrás volt a jellemző. A mai Fehérvárcsurgó névváltozat Székesfehérvár közelségével kapcsolatos.

A határban lévő több helynévhez mondák fűződnek. Ilyen pl. a Tatárhegy (Tatárkő), amely a hagyomány szerint a tatárok vigyázó helye volt, ahonnan Székesfehérvárt kémlelték. A Tatárhegyen ma is különböző alakú kövek láthatók, amelyek a monda szerint a kővé vált tatárokat mutatják. A községtől északra lévő Kunhalom (Hunhalom): egy emelkedett fekvésű erdőben 9 egymástól egyenes irányban fekvő, félgömb alakú halom. Szemmel láthatóan emberi kéz alkotása, a bennük található hamu, állatcsontok, edények, ékszerek, fegyverzet tanúsága szerint régi sírhalmok. A magyarországi kunhalmok a régészeti vizsgálat alapján a kunoknál sokkal régebbiek. Koruk a vaskor elejétől a népvándorláskorig terjed (i. e. VI—i. sz. IV. sz.). A Papharaszt név alatt ismert szép erdőcske arra utal, hogy ez a terület az egyház jövedelmét képezte. A Gajaszoros és Szeles árok barlangjával együtt a hajdani török tábornak adott helyet. Szeles nevét onnan vette, hogy rettenetes erejű szél fúj benne, amely

veszélyes is lehet és már a hangja is félelmetes. A Várhegy vigyázóhely volt a régi hadjáratok alatt, őskori földvárak takar. 1960—1962-ben római kori emlékek kerültek itt elő. A Szilvakút, Aszókút, szilvás terület, ahol régi római téglákat és pénzeket találtak. Ereszván a községtől északnyugatra fekvő, igen sűrű erdő. A marhákat, mint biztos menhelyre, ide eresztették. Juhállás a községtől északkeletre fekvő dűlő neve. A hajdan nagyban tenyésztett juhok nyughelyéről vette a nevét Bárnevolna délnyugatra fekvő dűlő neve. Eredetét, mint a határban a legrosszabb föld, terméketlen voltáról vette. Régi felosztás szerint még 1865-ben is egyházi és községi hivatalnokok konvencióssá földjéül osztották ki.

Egyéb helynevek: Vaskapu (itt volt Mátyás király halastava és a Gaja-patak mesterséges medre, ennek a Vaskapu volt a zsilipje. Másik monda szerint a törökök építették). Gyopáros hely (a fehérvári út mellett, a Keresztesről a Tatárkő felé menő út mellett). Hajdú-vágás (1717). Borsó földek (1717). Palotai bor-hordó útig (1717). Kertekaljai dűlő (1856). Kertek alja (1881). Hegyoldali dűlő (1856). Tűlsó laposi rét (1856). Lapos (legelő 1881). Két rét közti dűlő (1856). Kenderföld (1856). Felső Sárrét (1856). Káposztáskert (1856). Káposztáskertek (1881). Káposztás (1893). Krumplici föld (1856). Alsó Sárrét (1856). Alsó sárrété (1881). Csonka dűlő (1856). Szőlők alatti dűlő (1856). Kozmái dűlő (1856). Csákberényi úton alul (1856). Vízmosási dűlő (1856). Erdők aljai dűlő (1856). Homokos (1856). Gányás-aljai rét (1856). Gányás (1881). Határtó (1856). Bűdös forrás (1717). Bűdös-kúti rét (1856). Bűdöskút (1864, 1893). Urasági ökörméző (1856, 1881). Helységrét (1856). Falu rétje (1881). Aszói erdő (1856, 1881). Alájáró dűlő (1856, 1881). Várhegy út (1856). Várhegyalja (1856). Várhegy (1864, 1881). Aszókúti dűlő (1856, 1864). Ökörtilos (1856). Felső várhegy erdő (1856). Téglaház körüli gödrök (1856). Keresztdűlő (1856). Pótlásföldek (1856). Szilasi dűlő (1856, 1881). Kastély alatti uradalmi dűlő (1856). Csirkerét (1856). Csirkehát (1893). Dinnyeföld (1856, 1881). Papharasztaljai dűlő (1856). Hegynek járó dűlő (1856, 1881). Fűzfásmalmi dűlő (1856). Magtár-melléki dűlő (1856). Kastélymelléki dűlő (1856). Mácsonya (1856). Peresi (pörösi) dűlő (1856, 1881). Szilvagy (1717, 1856). Gajai rét (1856). Gajai dűlő (1856). Jágerházi dűlő (1856). Aranyhegy (1856, 1881). Kövecseshegy (1856, 1881). Középhegy (1856). Öreghegy (1856, 1881). Palántásrét (1856, 1881). Malomalja (1864). Műrét (1893). Halastó (1893). Feketekút (1893). Rákhegyi út (1893). Sóstó (1893). Igari hegyoldal (1893).

A község történetére vonatkozó első okleveles adat 1227-ből származik. Ekkor Dyonisius nádor Csurgó földjét Rajnáid comesnek ítélte oda. 1236-ban IV. Béla király Uman (Wman) latin hospesnek a fehérvári várhoz tartozó Csurgó földjéből (terra Chyrgov) két ekealját adományozott örök jogon, egy malommal, a hozzá tartozó kaszáló harmadával és 40 hold szőlőművelésre alkalmas földdel.

Károly János adatai szerint Csurgót a fehérvári keresztesek II. Endre királytól kapták adományként. Az adománylevelet 1324-ben Róbert Károly átírta, megerősítette, illetve a keresztesek kérésére hiteles másolatot adott ki.

A közeli Csókakő várát a tatárjárás után a Csák nemzetség tagjai építették. 1323-ban a vár még Csák Péter és István birtoka, akiktől a király néhány év múlva megszerezte. 1327-ben Róbert Károly Mórt is megszerezte Csanád püspöktől és Csókakő várához, mint királyi birtokhoz csatolta. 1333-ban Csurgó már plébániás helyként szerepel.

1430-ban Zsigmond király Csókakő várát Rozgonyi István temesi főispánnak zálogosította el. 1439-ben Albert király Rozgonyi Istvánnak és fiának adta, majd ugyanabban az évben özvegye is megerősítette az adományt. Az adománylevel szerint a várhoz tartozott (egy malommal és egy halastóval együtt) Csurgó is. 1453-ban V. László király Rozgonyi Jánosnak és testvérének adományozta Csókakő várát és a hozzá tartozó birtokokat, Zsigmond és Albert királynak és Erzsébet királynénak teljesített szolgálataikért. Az adományt 1459-ben megerősítették.

A birtokba iktatás 1461-ben történt, ez ellen egy másik Rozgonyi ellentmondott. 1469-ben Újlaki Miklós jobbágysai a csurgói jobbágysai közül többet elfogtak és csak váltságdíj ellenében engedtek szabadon. A csurgóiak ekkor Bakony erdőt (más néven Zaboka-t) bérelték a fehérvári keresztesektől. Csurgót az 1480-as években vámhelyként és önálló plébániaként említik (Theloniator de Chorgo. Plebanus excclesie parochialis de Chorgo. 1484, 1487.)

1476—1480 között a Rozgonyiak rendszeresen zaklatták a fehérvári keresztes konvent bodajki birtokát. A hatalmaskodók között ott voltak a csurgóiak is. 1476 júliusában a csókakői várhoz tartozó csurgói jobbágysai megtámadták a bodajki keresztes birtokot, a beszedett adót elvették, a malmot elrontották, 200 arany Ft kárt okoztak. A malomhoz igyekvő jobbágysaiat 1 Ft-tal jogtalanul megadóztatták, a Fehérvárra menő keresztes uradalmi jobbágysaiat kétszeres adóval sújtották.

Ezenkívül a keresztesek bodajki erdejében engedély nélkül, jogtalanul fát vágtak. 1480-ban a Rozgonyiak felfegyverezték csurgói jobbágyaikat.

1486-ban újabb vita robbant ki a Rozgonyiak és a bodajki uradalom között. Rozgonyi István ugyanis egy malmot bérelt, amit az utódai nem akartak visszaadni a bodajki uradalomnak, azt állítva, hogy az Csurgóhoz tartozik. A király vizsgálatot parancsolt az ügyben.

1498-ban újból szerepelnek a csurgóiak az oklevelekben: a fehérvári keresztesek jobbágyai egy gonosztevőt bezártak, akit az igari és a csurgói jobbágyok kiszabadítottak. Ezenkívül a keresztesek erdejének nagy részét levágták és elhordták. II. Ulászló király ezért vizsgálatot parancsolt.

1519-ben Csurgó Csókakő vár tartozéka. Az ebben az évben készült összeírás megőrizte néhány lakos nevét: Tóth István, Zabó János, Kowach Simon, László András, Zobó Bálint, Molnár Pál, Thywissy András, Thóth István, Gergfy Miklós, Kiolok György, Ratholthy Imre (szabados), Zary Demeter, Zobó Albert, Mankó Gallus. A felsoroltak mind egy-egy jobbágy sessióval rendelkeztek. Szolgáltatásaik: Szent Márton-napra 1 Ft, Szent Györgykor 13 d, Szent Mihálykor 13 d. Karácsonykor minden sessio után 1 csirke, 2 kenyér, farsangkor közösen 1 pint vaj, 2 csirke, 1 sajt, húsvétkor közösen 1 szalonna (vagy helyette 1 Ft), továbbá fejenként 2 tojás és 2 sajt. A vár számára 500 fej káposztát adtak, valamint a borból és a búzából kilencedet. Minden sessio köteles volt learatni két kereszt búzát, valamint kaszálania és gyűjtenie kellett egy napig. A birtokon vámhely volt, változó jövedelemmel. A szolgáltatások teljesítése azonban nem volt zökkenőmentes. 1525-ben pl. arról olvashatunk, hogy a csurgói jobbágyok nem adták meg a káposztafejeket.

Csókakő váráról 1528-ban készült újabb összeírás. Ebben Csurgó (Chorgo) possessio-ként szerepel, ahol 27 V2 jobbágytelek volt, közülük 4 szabados. Szolgáltatásaik: 22 1/2 Ft cenzus, 34 Ft rendkívüli taksa, Szent Mihály-napra 2 Ft 75 d cenzus, 26 cseber kilenced (1 cseber 24 pint), szeptember 8-ra (Nativitas Mariae) 22 csirke. Csurgón egy kétkerekű malom működött, jövedelme 1527, Űrnapjától Illés-napig 402 köből gabona. Egy másik (egykerekű) malom Mátyás molnár kezén találtatott. 1526-ban a gabonakilenced 70 kepe volt.

Az 1536. évi oklevél szerint a csurgói jobbágyok már 12 éve bérelték a fehérvári keresztesektől a Zabaka-földe birtokot. Évente 48 köből gabonát és 600 fej káposztát

fizettek érte. 1536-ban azért kellett új szerződést kötni, mert Bakthy Pál a Rozgonyiaktól, illetve a Kanizsaiaktól elfoglalta Csókakő várát és a jobbágyok nem fizették a bérleti díjat. Zabaka-földjéhez ekkor egy kaszáló tartozott, amely korábban halastó volt.

1536-ban jelent meg a színen a szomszédos Bodajk földesuraként a gróf Nádasdy család. Székesfehérvár eleste (1543) után a környék hódoltsági terület, a Győr—Mór—Székesfehérvár útvonal a hadak útja lett. A török hatalom azonban megtűrte, hogy Fejér megye nyugati felén Veszprém vármegye gyakorolja a hatalmat és hogy a jobbágyok a magyar földesuraknak is teljesítsenek szolgáltatásokat. Nádasdy Tamás és felesége (Kanizsai Orsolya, Rozgonyi Klára unokája) csókakői uradalomra vonatkozó birtokjogát Ferdinánd 1557. augusztus 21-én donációs levéllel ismerte el.

1575-ben gróf Nádasdy Ferenc képviselője a győri káptalan előtt tiltakozott az ellen, hogy Kapornaki Ferenc Csurgó falut a királytól donációban kérte. A gróf képviselője arra hivatkozva mondott ellent, hogy Csurgó a csókakői vár tartozéka. 1585-ben a falut Horwath Péter kérte a maga számára. Ernő főherceg mandátumban szólította fel a kamarát: kérjen felvilágosítást a veszprémi kapitánytól. 1588-ban mindössze két portát írtak össze Csurgón. 1622-ben 1 V2, 1635—1636-ban 2, 1638-ban és 1647-ben 3 portája fizetett adót.

1626-ban Komárom megyéhez tartozott, ekkor adót nem fizetett, „mert szabad évei még nem teltek le”. 1629-ben Nádasdy Pál földesúr Csurgót, Mórt és Bodajkot 1000 birodalmi tallérért Iványosi Miklós tiszttartónak adta zálogba. Halála után fia (Ferenc) az uradalmat visszaváltotta.

1648-ban Csurgó ismét Veszprém megyéhez tartozott. Ebben az évben gróf Nádasdy Ferenc földesúr Keresztes Jakab fiainak (Tamásnak és Pálnak) adta in scripto-ba a Sárvízen lévő egyik malmot, atyjuk hűséges szolgálataiért. Az adomány feltétele az volt, hogy a fiak is hűek legyenek az urasághoz, sem ellene, sem javai ellen ne praktikáljanak, mert ellenkező esetben az adomány semmis, és a malom után, mint más molnároknak, adózniuk kell.

1650-ben gróf Nádasdy Ferenc panaszt tett gróf Batthyány Ádámnál, mivel csurgói jobbágyait, akik a győri vásárra mentek, egy katona kifosztotta, lovaikat, marháikat elvette. Ebben az évben a földesúrnak 75 Ft jövedelmet hozott a falu. Portái számát azonban maga sem tudta („A viceispántól kell megtudni.”).

Az 1662. évi urbárium 22 egész- és 7 féltelkes jobbágyot említ. Egésztelkesek: Varga Balázs, Mészáros Mihály, Dömeöky Pálné, Balázs kovács, Orbán János, Tóth György, Pap Mihály, Nagy Gergely, Vincze Miklós, Kis János, Hardy Gergely, Bott Gergely, Kovács Gergely, Keresztes Tamás, Gáspár Mátyás, Deák Péter, Keresztes Pál, Miklós István, Nemes Gergely, Horvát Pál, Mező Benedek, Andrásy János. Féltelkesek: Német György, Zabor Péter, Sántha Gergely, Horváth Gergely, Kozma Miklóss, Kovács Imre, Molnár Balázs. Elhagyott volt 7 egész és 4 féltelek. (Mezeő Bálint, Kozma Lukács, Kis György, Bencze Pál, Német György, Dany Imre, Kis András, Miklós István, Szígyártó Pál, Gergely Kovács, Orbán Gergely.) A falu 75 Ft készpénzt, a két malom után két karmazsin csizmát, 8 Ft aratópénzt, évente egy nagy vadat, a sertések után darabonként a makkoltatásért 25 d-t, ezenfelül 8 Ft szekeres pénzt. Az urbárium szerint korábban szőlőhegy is volt a határban, de elpusztult.

1663-ban gróf Nádasdy Ferenc Komárom megyénél tiltakozott az ellen, hogy birtokait (köztük Csurgót) illetéktelenek használják. 1671-ben a faluban 27 1/2 lakott és 7 puszta jobbágytelek volt. A jobbágyok két terminusra (Úrnapjára és Szent Mihály-napjára) összesen 75 Ft-ot, két malomtól két pár csizmát vagy 6 Ft készpénzt fizettek a magyar földesúrnak. Az aratási pénz 8 Ft, egy kövér vad megváltása 9 Ft volt. A disznókból a lakosok tizedet fizettek. A többi dolgaik után a töröknek adóztak.

Az 1670-es években a falu 34 1/2 jobbágytelkéből 27 1/2 lakott, 7 puszta. A lakosok két terminusra évente összesen 75 Ft-ot adóztak a földesúrnak. Ezenfelül a két malom után 3—3 Ft értékben 1—1 pár csizmát adtak, valamint 8 Ft aratópénzt, 8 Ft-ot a hosszúfuvarért, 9 Ft-ot a vadhús megváltásáért. A disznótized megváltása, ha makk termett, darabonként 25 d. A szőlőhegy ekkor is teljesen elhagyott. A falu a hegyvámot és a tizedet a töröknek fizette. 1686-ban 9 egész- és 8 féltelek lakott, 6 egész- és 11 féltelek elhagyott (üres, puszta). A faluban 4 malom volt. A birtok értéke 5437 Rft.

1687—1848

Mór és Csókakő elestével Csurgó is felszabadult a közel 145 éves török megszállás alól. A felszabadító háborúk során nagy a pusztulás, de 1690-ben ennek ellenére 9 egész- és 8 féltelek lakott. Az elhagyott egésztelkek száma 6, a féltelkeké 11. A négy malom közül csak egy működött.

1696-ban a falu Csókakő tartozéka, adózó 8 egész- és 6 féltelekkel. A zsellérek száma 2, a szántóterület 379 pozsonyi mérő. A szőlőhegy teljesen műveletlen. Az 1696. évi összeírásból ismerjük Csurgó lakóinak a nevét. Ezek a következők: Kozma István (bíró), Orbán Mihály, Milis István, Orbán Gergely, Kis Mihály, Jánosa Benedek, Szabó György, Keresztes György, Rigó István, Keresztes József, Erős Mihály, Fancza Ferenc, Baráti György, Ferenczi Mihály, Tóth János, Kovács István és Tombor János.

A XVIII. század első éveiben élénk mozgolódásnak lehetünk tanúi. 1700-ban 18 jövevényt írtak össze a faluban, akik az újratelepítés során kerültek ide. Ugyanakkor telepések költöztek tovább Csurgóról Móra.

Az 1702. évi (Vánossy Lőrinc fehérvári harmincados által aláírt) összeírás szerint 50 hold jó szántót műveltek a falu határában, 70 hold volt parlagon. A földeket háromszor szántották, a rétet egyszer használták. Az erdőben makktermő, szép faállomány volt. 150 kapás szőlőjéből csupán 30-at műveltek meg, a többi 1638 (a bécsi hadjárat) óta műveletlen. Az állatokat az erdőben legeltették. Négy malom volt (mind egy-egy kővel), de csak kettő működött. Templom volt a faluban, de elhagyott. A Gaja-folyón elhanyagolt állapotban lévő épített híd. A faluban 7 gazda, 50 állattal, 100 disznóval, 9 silány építésű házzal és 10 zsellér volt. A torok földesúr korábban Abdula Zahay volt, akinek minden forint után 1 pint vaját, valamint 1 kocsi fát, 1 kocsi szénát és minden terményből tizedet adtak a lakosok. Ezenfelül a szultánnak 10 d fejadót fizettek és közmunkát teljesítettek. 1702-ben az esztergomi érseknek évente 70 Ft-tal adóztak.

1701-ben Csurgón 214 dicát írtak össze, ami után a lakosság 418 Ft 27 d adót fizetett. A felső járásban összeírt 20 helység közül Csurgó ezzel az összeggel a középső (10.) helyen állt. 1703—1704-ben 200, 1710—1711-ben 173 és 1713—1714-ben 91 és 1/2 dicát írtak össze.

Az 1710—1711. évi összeírás szerint Csurgón 37 jövevény (hospes), özvegy és zsellér, 73 ökör, 67 tehén, 34 ló, 30 növendékmarha, 124 juh és kecske, 134 sertés, 20 urna bor, 208 pozsonyi mérő vetés volt. A számok azonban gyorsan változtak (vagy a felvétel nem pontos): 1711 októberében 44 ökör, 26 ló, 34 tehén, 12 borjú, 61 juh és kecske, 49 disznó, 8 urna bor, 21 méhkas (ez korábban nem szerepelt), 143 1/2 mérő gabona és 1 V2 mérő árpa került összeírásra.

1711. november—1712. október között a falu 11 1/2 kila búzát, 220 font vágóállatot (és 81 fontot készpénzben), 9 mázsa szénát, 5 1/2 öl fát, 1712. november—1713. október között 11 1/2 mérő búzát és 4 1/2 öl fát adott a vármegyének.

1715-ben 9 jobbágyot, 6 zsellért, 8 hazátlan zsellért, 207 pozsonyi mérő szántóföldet (kettős vetésforgóban) 44 kaszás rétet, 21 kapás szőlőt írtak össze. 1 pozsonyi mérő mag terméseredménye az őszeből és a tavasziból 3—3 mérő. A legelő elegendő.

1718-ban Fejér vármegye alispánja végzett tanúkihallgatást a Csurgó és Isztimérpuszta közötti határról. A csurgóiak ugyanis a török világban Moha lakóival közösen használták Isztimérpusztát. Ugyanebben az évben a csurgói főbíró (Mód György) és a falu bírója (Csizmadia István) tanúsítványa szerint az 1715—1716, évekre Ányos György főszolgabírónak, a Budára való fuvarozás helyett, 53 Ft 24 d-t adott a falu.

Az 1720. évi összeírás a következő neveket tartalmazza: Kiss Mihály, Keresztes Tamás, Keresztes György, Rigó István, Jánosa Benedek, Keresztes János, Mikos István, Orbán Mihály, Kozma Ferenc, Erős Péter, Mod György, Erős Mihály, Kozma György, Csizmadia István, Bodnár János, Andvesi András, Szabó György, Tombor János, Szabó János, Bernad Péter, Rosta Pál és Takács Pál.

1724-ben Fejér vármegye közgyűlése elrendelte, hogy Csurgó (és más helységek) lakói Fehérvár városba vesszőt szállítsanak. 1730-ban Csurgó 138 dica után 561 Ft 93 d adót fizetett.

Bél Mátyásnak az 1730—1740-es évekből származó felvétele szerint Csurgó a sárréti járásban fekvő falu. Lakossága és a föld minősége tekintetében nem sokban különbözik Keresztestől, vagyis földje kövér, a gabonát és a bort egyaránt bőven termő. Bél Mátyás külön kiemeli a Gaja folyócskán lévő malmot.

1737-ben a vármegye közgyűlése utasította az adókiivetőket: a dica megállapításánál vegyék figyelembe a Csurgó, Bodajk és Mór területén elterjedt állatvészt (luss pecorum). 1738-ban 2 molnár, 1 takács, 1 kovács és 1 mészáros dolgozott a faluban.

Az 1767 december havi vármegyei közgyűlés Csurgót a sármelléki járásba osztotta be, ettől kezdve ott is maradt. Az 1773. évi Lexicon Locorum szerint Csurgó pagus (falu), két tanítóval, a lakosság magyarul beszél (a falunak sem latin, sem német neve nem volt).

Az 1774—1775. katonai évre készült adóösszeírás szerint 93 jobbágy, 22 jobbágyfi (16 éven felüli) és 6 lány, 5 testvér (önálló háztartás nélkül), 19 zsellér, 7 lakatos, 4 szolga és 14 kézműves volt a faluban. Kereskedő egy sem. Az állatok száma: 138 ökör, 81 tehén, 26 tinó, 42 borjú, 60 ló, 55 sertés, 35 juh. 114 (III. osztályú) ház, 1131 hold szántó, 401 kaszás rét, 115 kapás szőlő és 1 vízimalom tartozott a helységhez.

Az 1776. évi egyházi összeírás szerint Csurgónak 926 lakosa volt. Ebből 517 felnőtt. Az évi szaporulat 44, halálozás 18, házasságkötés 5. Az egyház 17 felnőtt és 6 gyerek (15 éven aluli) szolgát, 14 felnőtt és 9 szolgálót és 4 koldust írt össze.

A II. József-kori (1784—1787. év) népességösszeírás 1110 lakost vett fel. A családok száma 223 (ebből 1 zsidó), pap 1, nő 537, jobbágy 94, polgár és paraszt örököse 82, zsellér 132, egyéb 28, polgár és mesterember 12, 1—12 éves gyermek 109, 13—17 éves gyermek 54. A lakosok közül távol volt 30. Csurgón 20 hazai és egy ausztriai idegen tartózkodott.

A II. József-kori katonai leírás szerint Csurgón egy kis templom és néhány úriház van csak kőből (szilárd anyagból.) A Gaja a falutól délre félórányira fekszik, csak a vadászháznál lévő hídon lehet átkelni rajta. Észak felé egy kis erdő fekszik, a rétek többnyire vizesek. Az utak jók, csak esős időben kissé sárosak. A környék délről és északról magasan fekszik (a falu is). Északról és délről (a szőlőhegy felől) még szemmel tartható. Az 1786—1787. évi egyházi összeírás 3 malmot, a vadászházat, a tégláégetőt és az erdei vendégfogadót említi.

Az 1780-as években uradalmi felmérés is folyt a faluban. Ennek eredményeként született meg Csurgó Ziber fundalis-a.

Vályi András 1796. évi leírása szerint Csurgó magyar falu Fejér megyében, katolikus és református lakosokkal. Határa termékeny, rétjei jók, más különféle viszonyai középszerűek (II. osztályúak).

Crusius 1804. évi postalexikona a sok malmot emeli ki. Megemlíti, hogy postaváltás és levélgyűjtés Bodajkon volt, de a Csurgó—Bodajk—Mór útvonalon külön uradalmi postajárat működött. Lipszky 1808-ban pagus-nak (falu) titulálja Csurgót, a Gaját pedig fluviusnak (folyóvíznek).

Az 1828. évi országos összeírás szerint a faluban 492 adózó volt. Ebből jobbágy 119, zsellér 50, hazátlan zsellér 43, fitestvér 5, fiú 60, leány 19, szolga 21, szolgáló 7,

kézműves 21, a házak száma 174. A kézművesek közül molnár 6, csizmadia 1, takács 7, kovács 3, kerékgyártó 1 és szabó 1. Szántó föld: 1408 pozsonyi mérő, rét: 352 kaszás, malmok: 4. Ludovicus Nagy 1828-ból való adatai szerint 1522 a lakosok száma, közülük 1013 evangélikus-református és 498 római katolikus.

A falu népessége 1830-ban 1667, ebből római katolikus 618, evangélikus 221, református 807 és izraelita 21. 1836-ban 1492 lakosból 598 római katolikus, 883 református és 11 izraelita. 1838-ban 1194 (nem nemes) lakost írtak össze. Ebből tisztviselő 3, polgár és kézműves 40, nemesek szolgálja 16, paraszt 111, zsellér lakos, kertész 109, fiúgyerek 301, nő 614. A 17—40 évesek közül nős 107, nőtlen 66.

Az 1846—1847. évi dicális összeírás 78 jobbágyot, 43 16 éven felüli fiút 2 16 éven felüli lányt, 2 testvért, 46 zsellért, 24 lakost, 9 szolgát, 12 kézművest és 1 kalmárt tüntet fel. A faluban ekkor 196 ökör, 28 tehén, 15 borjú, 54 ló és 59 sertés volt. A 188 házat a III. osztályba sorolták. Szántóterület: 1056 hold, rét: 364 kaszás, szőlő 258 kapás, vízimalom: 1. 1849-ben a csurgói határban 2445 5/s hold 122 négyszögöl urasági birtok és 2364 hold 141 négyszögöl „polgári birtok” (összesen 44 egész telek) volt. A zsellérek 51 % hold 22 négyszögöl házhelyet birtokoltak.

1749-ben két jobbágytelken élő nemes volt Csurgón: idős és ifjabb Nyikos Ferenc. Az előbbi 1 Ft, az utóbbi 1 Ft 50 dénár taksát fizetett. Fejér vármegye közgyűlésének megállapítása alapján. Az 1784—1787. évi összeírás már 55 nemest talált a faluban.

1805-ből ismerjük nemes Simon Pál, fia Pál és Simon Istvánné nevét (megyei eljárás folyt ellenük). 1806-ban 14 nemes élt féltelken, szántóik nagysága 172 %, rétjeiké 255 hold.

Az 1828. évi nemesi összeírás a következő személyeket tünteti fel: báró Perényi Imre és fia (László), mindketten császári királyi kamarások. Idősb Simon Pál és fiai: Pál, Sándor, János és Péter. Idősb Simon Mihály és fiai: János és Mihály, özvegy Simon Péterné Pákozdy Kata és fiai: József és Pál. Simon Ferenc (Simon Istvánné Zámbó Sára első férjétől: Simon Ferenctől való gyermek.) özvegy Simon Jánosné Tóth Erzse és fiai: János, György, István és Márton, unokái: János, András és Ferenc (János fiai): György és József (György fiai): János, József és Tamás (István fiai): Márton, Mihály és István (Márton fiai): Simon József és fiai: Pál. Simon Mihály. Ifj. Simon Pálné Sággy Kata és fiai: Mihály, János és Pál, unokái: Mihály és Pál (Mihály fiai). Simon Ferenc és fiai: Ferenc és István. Simon Márton és fiai: Márton, János és József, özvegy Nyikos

Jánosné Varga Erzse és fiai: István, János, Márton és József, unokája: István (István fia). Nyikos Imre és fia: Mihály, unokái: György és Mihály. Nyikos Dávid. Nemesi családfelek: Nyikos József, Nyikos Ferenc, Kósa Péter, Kósa János, Nagy Ferencné Tombor Zsuzsanna, Tóth József, Tóth István, Gányó Ferenc és Nyikos János.

Az 1836 előtt szerzett jobbágytelken élő nemeseket 1846-ban írták újból össze. Köztük látjuk a Simon, a Tóth, a Nyikos, a Németh, a Nagy, a Kozma és a Gányó családot. A jobbágytelek mennyisége: 44, az úrbéri zsellérházak száma: 97.

A török utáni korszakban új földesúr került a birtok élére. Az 1671. évi Wesselényi-összesküvés után a csókakői uradalmat elkobozták és ezt követően csaknem 20 évig kamarai kezelésben volt, illetve egy ideig gróf Széchenyi György kalocsai érsek bérelte. A móri és csókakői uradalmat 1690-ben Hochburg János báró kapta. Ettől kezdve ő és örökösei a földesurak Csurgón.

A birtoklás vitákkal kezdődött: 1695-ben Fejér vármegye, közelebbről gróf Esterházy Ferenc főispán eltiltotta a Csurgón lakó Hochburg-jobbágyokat a Sivaghi-völgyben lévő rétek használatától. 1702-ben az uralkodó megerősítette a Hochburg-család számára a Csókakő uradalomnak 1439"-ben, 1453-ban, 1458-ban és 1461-ben adott vámjogot. A család a következő évtől már szedte is a vámot, ami miatt közte és a budai kamarai adminisztráció között vita támadt. A vármegye az alispánt (Meszlényi Jánost), a főszolgabírókat és egy esküdtet küldött ki vizsgálatra. Jelentésük szerint a Hochburgok a Gaja-patak mellett, valamint Móránál (Győr és Székesfehérvár felé), báró Amadé Antal pedig Iszkaszentgyörgy nevű falujánál (a Palota felé vezető királyi úton) létesített vámhelyet. A bizottság a móri és a csurgói vámhely létesítését az utazók szempontjából helyesnek találta, mivel különösen ősszel és tavasszal a sáros utak karbantartása és a hidak építése a közérdeket szolgálja.

A férfiág kihaltával a Hochburg-örökösök 1752-ben osztották fel a móri—csókakői uradalmat. Csurgót Hochburg Domokos lánya Anna Mária, özvegy gróf Berényi Györgyné kapta (Bodajkkal együtt). Három lánya közül Klárát báró Perényi Ignác vette nőül, így került Csurgó házasság útján a Perényi bárók kezébe. Vályi András 1796-ban már őket nevezi „gróf Hochburg-jussal” való földesúrnak.

1834-ig az uradalom a Perényi bárók kezében volt. Ebben az évben zálogosították el (és nem, amint az irodalom helytelenül állítja: eladták) gróf Károlyiaknak.

A Kaplony nemzetségből származó Károlyi család a magyar nagybirtokos arisztokráciának ahhoz a csoportjához (Andrássy, Batthyány, Széchenyi stb.) tartozott, amelyet szorosabb szálak fűztek a magyar társadalomhoz. A család két nagy birtokszerzőt tart számon: gróf Károlyi Sándor kuruc tábornokot és gróf Károlyi Györgyöt, aki Csurgót szerezte meg. Gróf Károlyi György (1802—1877) 18 éves korában belépett Széchenyi ezredébe, a Hessen—Homburg huszárokhoz. Itt kezdődött gróf Széchenyi Istvánnal való barátsága és együttműködése. 1825-ben a főrendi táblán részt vett a reformországgyűlésen. 40 000 Ft felajánlásával egyik alapítója a Magyar Tudományos Akadémiának. 1836-ban nőül vette gróf Zichy Karolinát, Batthyány Lajos gróf sógornőjét. 1833-ban az árvízkárosultak egyik segítője. 1839-ben Csongrád megye (ahol szintén birtokai voltak) főispáni helytartója, 1841-ben Békés megye főispánja. 1839—1840-ben és 1843—1844-ben részt vett a főrendi táblán az országgyűlésen, a mérsékelt ellenzéki csoport tagjaként. 1848-ban István nádor Szatmár megye főispánjává nevezte ki. 1849. június 6-án üdvözölte a Pestre bevonuló Kossuthot. 1849 augusztusában Haynau elfogatta és egy hónap múlva csak magas váltságdíj ellenében szabadult. 1867 után az egyik legnépszerűbb mágnás, kiváló gazda, a Magyar Tudományos Akadémia tagja.

Gróf Károlyi György a pozíciószerző és őrző arisztokrata nagyurak típusa, aki 1848—49 után nemcsak a majorsági állományt őrizte meg és kerekítette ki a birtokrendezés során, hanem az 1850—1860-as években vásárlással még tovább gyarapította a birtokát. Ezt 1834-ben készítette elő, illetve kezdte el.

Csurgó nem 1834-ben került először elzálogosításra: 1763-ban Igarra, Keresztessel és Szentborbálával együtt báró Perényi Erzsébet vette zálogba. 1794-ben határkiigazítást kértek Kajmádpusztá és Bodajk felé, majd Csapó Benjáminnal térképeztették. 1812-ben Csurgót, Igart, Keresztet és Szentborbálát felbecsülték és összeírták. Ugyanebben az évben végrendelet végrehajtása során báró Perényi Imre nyerte el. 1813-ban az ő és gróf Zichy István kérésére újabb határjárást tartottak. 1820-ban a fehérvári püspök a csurgói és a keresztesi papi tizedet három évre (évi 365 Ft-ért) bérbe adta báró Perényi Imrének. Ezt 1823-ban újabb három évre meghosszabbították.

1823. október 17-én báró Perényi Ferenc Igar, Kereszttest és Szentborbálát 32 évre gróf Károlyi Györgynek zálogosította el. Ezt Fejér vármegye közgyűlésén decemberben, az elővetelre jogosultak megkínálása céljából kihirdették.

1834. június 14-én került sor Csurgó 32 évre, 380 000 Rft-ért való elzálogosítására. Ezt 1834 augusztusában hirdették ki Fejér vármegye közgyűlésén, ahol a fehérvári káptalan és gróf Zichy Franciska ellent-mondtak. A következő évben összeírták a csurgói javakat és külön a majorsági szőlőket, épületeket, állatokat, az állandó úrbéri szolgáltatásokat és jövedelmeket. Ugyanebben az évben az uradalmi alattvalók (jobbágyok és zsellérek) már hódolatukat fejezték ki az új (zálog-) birtokosnak, gróf Károlyi Györgynek, a birtokbairkatás alkalmából. Ugyanezt tették a csurgói föld nélküli nemesek is: kérték, hogy a „szokott szolgálatok mellett az eddig bírt földek használatát ezután is engedje meg”. A csurgói uradalomhoz sok malom (Kósa, Csákvár, Igar, Kiss, Esztergályos, Dara és Fűzfás) is tartozott.

Báró Perényi Imre a zálogba adás után néhány házhelyet és majorsági házat (2175 Ft értékben) eladott. Ezt Károlyi György megtudta, mire a báró vállalta, hogy a felvett összeget (a 2175 Ft-ot) gróf Károlyinak átadja.

A Perényi család 1854-ben a zálogba adott csurgói uradalom visszaváltásáról összesen 184 900 Ft (zálogösszeg és a tulajdonjog elismeréséért) kifizetett összegért lemondott. Erről az örökvallást a megyei törvényszék előtt meg is tették. Ugyanezt tették Keresztessel (25 100 ezüst Ft-ért). Az uradalomhoz tartozott Igar, Borbála, Isztimér, Magyaralmás, Kajmát, és Bodajk egy része.

Csurgó úrbéres népessége 1720-ban 9 egésztelkes jobbágyból, 5 féltelkes zsellérből és 8 negyedtelkes zsellérből állott. A szántóföld 299 pozsonyi mérő, a rét 87 kaszás, a szőlő 16 kapás. A szántóföldeket két nyomásban művelték. A rét egy része vizes (sáros). A legelő elég volt, de ekkor kevés állatot tartottak. A szőlőhegyen rossz bor termett, amelynek urnájáért 1 Ft-ot kaptak. Tűzifát fuvaroztak Fehérvárra, amiért a jobbágyoknak évi 15 Ft bevétel volt. A lisztelő malmok bevételének kétharmada az övéké, de mivel a környéken sok a malom, alig remélhettek 30 Ft bevételt. Terményeik eladásából 35 Ft körüli bevételt értek el.

1727-ben Csurgó possessio 43 jobbágyból állott. A birtok fele Fábry kapitánynál volt 5000 Ft-ért zálogban. 1736-ban a móri Leib József földesúri engedéllyel Bodajkon és Csurgón főzhetett pálinkát, ezért 50, illetve 75 Ft-ot fizetett.

A fent említett 1763. évi zálogba adáskor felvett leltár szerint a három malomból az uradalomnak 79 mérő búza, 268 mérő rozs és 121 mérő tavaszi gabona (összesen 241 Ft 43 kr értékű) bevétele volt. A dézsma 3 mérő búzát, 208 mérő rozsot és 41 mérő tavaszi gabonát tett ki. Csurgó, Igar és Borbála együttesen évi 843 Ft 3 kr bevételt hozott az uradalomnak.

Az 1764. évi uradalmi összeírás szerint Csurgón 5 egésztelkes és 25 félhelyes jobbágy, 58 házas és 44 hazátlan zsellér, valamint 6 árendás házas zsellér élt. Állataik: 286 ökör, 118 ló, 161 tehén, 178 borjú, 246 sertés és 282 juh. A falu határában az őszi szántó 469 1/2 pozsonyi mérő, a tavaszi 97. A pusztán az őszi szántó 315 1/2 pozsonyi mérő, a tavaszi 169 a pusztai rét 456 boglya szénát termelt. Az úrbéres szolgáltatások: 114 Ft készpénz, 253 1/4 nap igásrobot, 128 db csirke, 1140 darab tojás és 33 Ft árendadíj. A falunak két malma volt, a jobbágyoknak hat. A kocsmálás és a mészárszék fél évig a falué.

Az 1764. évi urbárium szerint az egésztelkes jobbágy 6 Ft készpénzt, három meszely jól kifőzött tehénvaját, egy ludat, 16 csibét és 30 tojást adott évente. A félhelyes 3 Ft-ot, a negyedhelyes 1 Ft 50 d-t (a természetbenieket az egésztelkesek által adottakhoz viszonyítva szolgáltatatták.) Karácsonykor az egész falu egy hizott sertést, húsvétkor egy borjút és két bárányt, pünkösdkor egy borjút adott. Minden marhatartó gazda karácsonykor egy öl fát vágott ki és szállított be Móra, vagy Fehérvárra leadásra. Minden gyalog jobbágy 5 öl fát vágott ki télen (ezt szállították a marhatartó gazdák Móra). A jobbágyok az uraság által kijelölt ugarföldet évente kötelesek voltak megtrágyázni, megszántani, bevetni, learatni és behordani. A kijelölt rétet együttesen kaszálták le, a szénát begyűjtötték, boglyába rakták, majd behordták. Az uradalmi épületek karbantartásához szükséges anyagokat el kellett fuvarozniuk, a terményekből járó dézsmát behordaniuk. Amikor szükséges volt, vadászatra előálltak. Ezenfelül előfogatot adtak.

Az 1768. évi úrbérvizsgálati jegyzőkönyv ennek ellenére azt mondja, hogy Csurgónak urbáriuma nem volt, csak megállapodása, ezért a robot az uraság akaratától függött. A helység határában három malom volt, kettőért 100—100 Ft árendát fizettek, a harmadik jövedelmének a harmadrésze a községet illette. A vonósmarháknak és a fejősteheneknek elegendő legelőjük volt. A lakosok tűzifát a helyi, épületfát a móri erdőből ingyen kaptak. Szőlőhegyük borát fél évig mérhették, „az uraság csapja az egész éven át folyt”. A lakosok borból, gabonából, kukoricából, káposztából és

kenderből kilencedet adtak. Egy jobbágy házhelyhez 24 hold szántó és 12 szekér szénát termő rét tartozott. A helységben 87 jobbágy, 7 zsellér és 4 lakos volt. A jobbágyok 37 sessiot bírtak. 95 pozsonyi mérős a belsőség, 1095 hold a szántó, 339 szekér szénát termő a rét. Terheik: 3218 nap marhás- vagy 6437 nap gyalogrobot, 87 Ft cenzus, 37 öl tűzifa, 221 3A font fonás, 37 icce vaj, 72 kappan, 72 csirke és 424 tojás, zsellérek 7 Ft cenzust fizettek és összesen 126 napot robotáltak.

Az úrbérrendezéskor a Luzsinszky és a Berényi család a birtokos. A faluban 37 egész telek és 8 32-ed telek volt. A telkes jobbágyok száma 87, a házas zselléréké 7, a házatlanoké 4, az úrbéres teljes népesség 98. A telkek átlaga 0,42 hold, a föld II. osztályú. Az egész telekhez 24 hold szántó és 12 hold rét járt. A belső telek száma 50 (mind a telkes jobbágyok kezén). A telkes jobbágyok bírtak 1086 hold szántót (a zsellérek semmit) és 389 hold rétet. A teljes úrbéres terület 1525 hold.

1786-ban a helytartótanács utasítására összesítő táblázatok készültek az úrbéri szerződések adatairól. E szerint Csurgón 1095 hold (II. osztályú) szántó, 339 kaszás rét, 85 hold beltelek, 87 jobbágy, 7 házas zsellér és 4 lakos volt. A telkek száma 37, az évi marhásrobot 3218, a gyalogrobot 6610 nap. Az évi cenzus 94 Ft, ezenfelül a lakosok adtak 37 öl tűzifát, 222 font fonást, 37 icce vajat, 74—74 darab csirkét-kappant és 444 darab tojást. A falu saját szántóval nem bírt, rétje 10 kaszás. A kocsmaadó havonta 6 Ft.

Az 1828. évi országos összeírás Csurgón 50 házas (53,8%) és 43 hazátlan (46,2%) zsellért talált. A zsellér családfők száma 93, az úrbéresnek elismert (belső, külső és káposztás) föld 61 hold. Egy családfőre így 0,628 jutott. A szőlőbirtokos házas zsellérek aránya 50%-on felüli, ez arra utal, hogy érdekelve voltak ebben a jól jövedelmező ágban. A szőlőbirtok aránya családfőként 1/2—4 pozsonyi mérő közötti. A hazátlan zsellér családfők közül szőlővel bírt 5 (11,62%).

1830-ban Csurgón 37 jobbágytelek volt. A szántó másod-, a rét harmadosztályú. Az urbárium 1143 hold szántót, 339 kaszás rétet tartalmaz. Az 1826—1827. évi adóösszeírásban 1056 hold szántó és 352 kaszás rét, az 1828. évben 1408 pozsonyi mérő szántó és 352 kaszás rét szerepel.

1834-ben 44 úrbéres telket, 10 nemesi contractualista-telket, 43 robotoló és 25 árendát fizető zsellért, 14 robotoló és 11 árendát fizető hazátlan zsellért írtak össze. A 44 úrbéres telken 111 telkes jobbágy és 6 özvegy, a 10 nemesi telken 20 nemes

család élt. Az allodiális szántó területe 957 hold. A két falusi malom bérlete 100—100 Ft és külön 24—24 Ft a disznótartásért. Az allodiális szőlő 14 hold. A tölgyerdő területe 1105 hold, a kaszálóé 707 hold. A lakosok 5200 juhot tartottak. Csurgó birtok évi bevétele 37 637 Ft. Az összeírás a földesúri és gazdasági épületek közül a csurgói kastélyt említi.

1835-ben a 44 egésztelket 119 jobbágy birtokolta. Ebből 52 a féltelkes, 66 a negyedtelkes és csak 1 egésztelkes. 44 zsellért, 13 hazátlan zsellért és 12 szabadost írtak össze. Ebből 3 házas zsellér, 2 féltelkes jobbágy, 7 negyedtelkes jobbágy. 20 contractualis nemes élt féltelken. A házak száma 259. 34 mesterember lakott a saját házában, 6 volt hazátlan. Ebben az évben a majorsági vetés 84 mérő őszi búza, 490 3/4 mérő kétszeres, 300 mérő árpa és 319 mérő zab. A csurgói jobbágysok 146 hold szántót felesben műveltek. A majorsági rét 707, az erdő 12 hold. 1028 hold erdő volt a Várhegyen és Eresztevényen. A jobbágysok az erdőben legeltethettek és száraz fát gyűjthettek. A faluból származó regális jövedelmek: mézszárszék és boltok bérlete, a bérlő a lakásán június—szeptember hónapban sört árul, a falu a földesúri bormérését Szent Mihály-napig bérlő. A fűzfás kétkerekű vízimalom bérlete, Kis háromkerekű malom bérlete, Forrás kétkerekű malom bérlete és a falu 2 vízimalmának a bérlete. A kétkerekű Esztergályos-malom bérlete, Zámolyi háromkerekű bérlete, Csákvári csárda bérlete, csákvári kétkerekű malom bérlete. Az uradalom épületei: a kastély istállókkal és kerttel, a kertészház az „alsó mulató kerttel” és nyári mulatóházzal, magtár, Dara-malom, Csákvári, Zámolyi, Kiss, Fűzfás Esztergályos, Forrás malom épülete, 2 hajdúház, az ács háza, bográr- és kovácsház, pintérház, sörkocsma, ököristálló kocsiszínnel, bérlakással és tehénistállóval, szecsavágó masina, árendásház bolttal, mézszárszék jégveremmel, pálinkás- és krumplicince, pálinka- és sörház (ökorhizláló istállóval), kútmasina csatornával, boltozott márványoszlopos ököristálló törköly- és hordókamra, sertésszállás, alsó (nagyobb) birkaistálló a pálinkaháznál, kisebb birkaistálló, halastó és juhászat.

Amint a leltárból is kiténik, a malmok nagy szerepet játszottak Csurgó történetében. Az uradalomnak sok vitája volt miattuk a környező birtokokkal és Székesfehérvár szabad királyi várossal. Gyakori volt, hogy az uradalmi molnár elvezette a vizet és így a városi malmok hajtóerő nélkül maradtak. Emiatt már 1741-ben, majd 1745-ben panaszt tett a város. Csurgón olyan sok volt a molnár, hogy saját céhet alkottak. 1746-ban a fehérvári molnár is a csurgói céh tagja volt. A malomárok vízbősége lehetővé

tette, hogy a környező és a távolabbi helyekről szárazság idején idehozzák az őrletni való gabonát. Bicske lakói pl. az úrbérrendezéskor azt jelentették, hogy Bicske határában két malom is van, de szárazság idején Csurgóra járnak őrletni.

A malmokon kívül megélhetési forrás volt még az erdő. Csurgó, a megye erdőövezetében fekszik, a lakosság téli időben favágással, fuvarozással és kis tételekben való eladással is foglalkozott. 1760 körül a falu erdőrészt irtott és szőlőt telepített. A földesúr hét szabad évet engedett nekik és azt ígérte, hogy ezek elteltével is csak kilencedet kell fizetniük a szőlők után. 1771-ben a lakosok azonban amiatt panaszkodtak, hogy a fehérvári prépost már három éve a tizedet hatalommal megvette rajtuk. Panaszukra Fejér vármegye folytatott le vizsgálatot. A megyei jelentés alapján a helytartótanács helybenhagyta a sedria ítéletét, (amely a tizedszedést eltiltotta) és elrendelte a már beszedett tized visszafizetését (illetve a kártérítést) is.

Ezt megelőzőleg is volt nyugtalanság a faluban: 1766-ban a lakosok lázadoztak, nem adták meg földesuruknak a kellő tiszteletet és az úrbéri szolgáltatásokat. A csurgóiak a sérelmeik orvoslására, az alispán kezdeményezésére, összehívott úriszéken az idézés ellenére sem jelentek meg. Ezért a megyei közgyűlés úgy határozott, hogy az engedetleneket méltó megbüntetésük végett a megyei börtönbe vetik.

1803-ban a csurgói jobbágyok az uralkodóhoz folyamodtak, mert az uradalom az előírtnál több robotot követelt és a Mészáros rét helyett a Sóstó dűlőt akarta nekik adni. Az ügyet a helytartótanács parancsára a szolgabíró vizsgálta ki. A vármegyei közgyűlés 1804-ben úgy foglalt állást, hogy a földesúr ne követeljen többet az előírt robotnál, illetve elrendelte a Mészáros rét és a Sóstó dűlő hiteles felmérését. A vármegyei földmérő megállapította, hogy a Sóstó dűlőn lévő földek jobbak és nagyobbak a másikonál. A megyei közgyűlés ezért a panaszt elintézettnak tekintette, „mert nincs szükség a jobbágyjándóságok új felmérésére vagy új úrbéri tabella készítésére.”

A lakosság nemcsak az úrbéri terhek, hanem a katonaság részére teljesített szolgáltatások miatt is panaszkodott. Az első ilyen 1700-ból ismerjük. Ekkor a csurgói szegény emberek tettek panaszt a vármegyénél a beszállásolt katonák ellen, akik nem elégedtek meg a vármegye által elrendelt szolgáltatásokkal, hanem mindennap háromszor, főtt ételt követeltek, ebédre-vacsorára két tál ételt. Minden katonának egy-egy pokrócot is kellett adniuk, pedig meleg szobával tartották őket. Az egyik jobbágy

(Varga Gergely) éjjel összecsomagolt és elhagyta a falut, mert a katona az ételért egy nap háromszor is megverte a feleségét. A káplárral együtt 9 fegyveres volt a faluban, valamint egy asszony, egy szolga, 10 ló és 10 teherszállító ökör. A falu a vármegyéhez fordult segítségért, hogy pusztulásra ne jussanak. „Ami még nem fordult elő eddig, szappant is követeltek a katonák a ruháik mosásához” — írják.

1707-ben csurgói lakosok gróf Esterházy Ferenc főispánhoz fordultak, mert a fehérvári kapitány annak ellenére, hogy 4 öl fa kivételével minden kötelezettségüket teljesítették, rájuk ment és 71 marhájukat elhajtotta, a falut feldúlta, ami a katonák kezébe került, mindent elvittek. Kérték a főispánt, hogy „mentse meg őket a végső siralmas pusztulástól”. Fejér vármegye Győrben, Rabutinnál tett panaszt a kapitány ellen. Előadták, hogy a cselekmény Őfelsége érdekeit is súlyosan sérti. Kérték Rabutint: parancsoljon rá a kapitányra, hogy ha a marháikat nem is adja vissza, a Veszprémi megyei községekből igénybe veendő állatokkal pótolja azokat (Veszprém megye egész alsó járását ugyanis Fehérvár ellátására jelölték ki). Innen azonban a kapitány nem akarta a kivetett kontingenst behajtani, ami a kurucok jelenléte miatt amúgyis kockázatos lett volna.

1772-ben a vármegye utasította Csurgót, hogy a beszállásolt kapitány részére kvartélyházat építsen. A költségeket a következő évi adó kivetésénél a megyei hatóság figyelembe vette. 1773-ban 6 egésztelkes és 21 féltelkes nem tartott lovakat, hogy ne kelljen a katonaságnak előfogatot adniuk. Az 1773. április 5-i megyei közgyűlés megparancsolta a csurgóiaknak, hogy a következő Szent György-napig szerezzenek be lovakat, mert különben börtönbe záratják őket.

1783-ban a helytartótanács Mór tehermentesítésére elrendelte, hogy onnan a katonaságot Ondód, Bodajk és Csurgó birtokokra helyezték át. Mivel azonban ezek a helyek is szegények voltak (alig tudtak szénát és takarmányt adni) a vármegye is azt kérte, hogy a katonaságot más megyébe helyezték át.

Természetes ellenállást tanúsítottak a lakosok a katonai szolgálattal szemben, ha tehették, igyekeztek szabadulni tőle. 1803-ban pl. Tombor Katalin folyamodott a vármegyén keresztül a helytartótanácsához, hogy fiát (Istvánt) bocsássák haza a katonaságtól. A megyei közgyűlés a szolgabíróat bízta meg, vizsgálja ki a kérelmező szociális helyzetét és tudja meg, hol szolgál a fia. A kérvényről tájékoztatták báró Perényi földesurat is. A szolgabíró megállapította, hogy Tombort nem bosszúból és

nem Kereszttestes község részéről fogták be katonának, hanem Csurgó község előljárói, különböző kihágások miatt vitették el. A fél jobbágytelek megművelésére a legény apja elegendő, ezért a hazabocsátás nemcsak hogy nem indokolt, hanem a benntartása kívánatos. Erre az anya visszavonta a kérelmét.

1804-ben Szabó István kérte József nevű fiának a Kray-ezredből való ideiglenes szabadságolását a végből, hogy egymás közt az örökség felosztását az osztályt, divisio-t elvégezhessek. A megyei közgyűlés is közbenjárt ennek érdekében. Hat évvel később Szabó József még mindig (már mint káplár) szolgált. Csurgó előljárósága 1810-ben a leszerelésért folyamodott. A folyamodást ezúttal is a szolgabíró vizsgálta ki.

1805-ben Csurgó előljárói a megyének jelentették, hogy az 1800-ban katonai péknek besorozott Petrik András holléte iránt a családja érdeklődik. Kérték a vármegyét, hogy hollétének vagy esetleges elhalálozásának megállapítása végett az udvari haditanácsot keresse meg. A megyei közgyűlés a beadvány értelmében megkeresést intézett a helytartótanácsához.

1809-ben a nemesi felkelés pozsonyi lovasezred egy részét (hat századot) Csurgón szállásoltak el.

Ismerjük néhány csurgói lakos ügyes-bajos dolgát is. 1779-ben pl. Horváth József csurgói lakos a fehérvári vásárban verekedett, amiért a vásárbíró 12 pálcat veretett rá. Ez azt is mutatja, hogy a csurgóiak a fehérvári vásárookra jártak.

1801-ben özvegy Bíró Istvánné csurgói lakos a vármegyénél jelentette, hogy lánya két gyermekét annak halála után felnevelte. Most báró Perényi földesúr a szerzett vagyon felét átadta Bíróné vejének, aki pedig közben újból megnősült. A közgyűlés az asszonyt az úriszék elé utasította.

1803-ban Komárom vármegye kérte Fejér vármegyét, hogy Hoffman Péter azelőtt dunaalmási, most csurgói molnár 1798. évi 42 Ft-os porcióhátralékát hajtsa be és küldje el. Az ügygel a megyei közgyűlés Marich Dávid szolgabírót bízta meg, aki a pénzt behajtotta.

Hoffman Péter molnárnak az urasággal is meggyűlt a baja. 1804-ben a megyénél tett panaszt, mert a csurgói malmának egy részét (amelynek a javítása 600 Ft-jába került) az uraság az öccse jussának nyilvánította. A panaszt a vármegye az úriszékhez utalta.

Egy másik csurgói molnár, Németh Pál, 1805-ben a földesúr ellen tett a vármegyénél panaszt. Az történt, hogy 1801-től a földesúr a malmot a saját kezelésébe vette, az adóját Németh addig megfizette. Ennek ellenére négy év múltán 13 Ft adóhátralékot követeltek tőle. A vármegye úgy foglalt állást, hogy a folyamodó annak idején a malmot Szent György-napkor vette bérbe és abban évben fél évig nem adózott utána. Ezért a hátralékot fizesse meg.

1803-ban Marich Dávid szolgabíró a sedria ítélete alapján 205 Ft-ot hajtott be Hakk Pétertől és Érdi Ferenctől a lopás által megkárosított csurgói Rigó György kártalanítására.

1803 novemberében az alispán terjesztette a megyei közgyűlés elé a csurgói jobbágyoktól ellopott 26 sertés ügyében felvett tényállást, amely szerint a tolvaj a palotai kanász fia. A közgyűlés megkereste Veszprém megyét: a pallosjoggal rendelkező uradalomnál járjon el a tolvaj elfogása iránt. Veszprém megye közölte az illetékes palotai uradalom nyilatkozatát: a tolvajt átteszi a csurgói, pallosjoggal rendelkező uradalomhoz, fenntartja azonban magának elvileg a bírói illetékesség jogát. Fejér megye közgyűlése kérte Veszprém megyét: utasítsa a palotai uradalmat a tolvaj átküldésére.

1805-ben Szántó János csurgói lakos jelentette a vármegyei közgyűlésnek, hogy őt a vármegye 1804-ben a feleségétől elválasztotta, az akkor csecsemő fiúgyermeküket pedig gondviselésre a feleségének engedte át. Mivel most újra megnősült és a második felesége hajlandó a gyermeknek gondját viselni, kérte a vármegyét, hogy a gyermeket vegyék el a Magyaralmáson élő első feleségétől és adják át neki. A közgyűlés utasította a szolgabírót: kérdezze meg az első feleséget, hajlandó-e a gyermeket átadni. Ha igen, akkor apja kapja meg.

1826-ban a csurgói elöljárók előadták, hogy 15 évvel ezelőtt egy kétéves fiúgyermeket hagytak náluk a faluban, aki ott felnevelkedett és a takácsmesterséget kitanulta. Kérték a vármegyét, hogy a keresztlevél helyett adjon valami más okmányt, mert a legény most vándorútra szeretne menni, de nincs keresztlevele. A megyei kisgyűlés utasította a főszolgabírót: közölje a helységgel, hogy a vándorláshoz nem feltétlenül szükséges a keresztlevél.

A lakosság többsége református, illetve evangélikus. A protestáns egyházak a török uralom alatt is működhettek: a felszabadulás után azonnal hallunk a reformátusokról.

A veszprémi római katolikus püspök 1733. évi jelentése Csurgót a többségében református vallású helységek között említi, amelynek református lelkésze is volt.

A XVIII. század első felében a katolikus templomot használták. 1745-ben a katolikus parochiák összeírásában azt olvashatjuk, hogy a reformátusok már 40 éve birtokolták a katolikus templomot. A katolikus egyház felszólította Hochburg grófnőt és a református hitközséget: építsenek templomot a katolikusoknak, ha nem akarják, hogy elvegyék tőlük a meglévőt. Ekkor a református lelkész Sallay István volt (négy éve működött a faluban). Az evangélikusoknak nem volt lelkészük, hozzájuk „lopva” a palotai lelkész járt át.

Az 1747. évi canonica visitatio azt állapította meg, hogy a reformátusok, földesúri rendeletre, sövényből font oratóriumot építettek. Lelkészüket ekkor is Sallay István. Csurgón ekkor 34 katolikus, 5 vegyesvallású házaspár és 8 özvegy volt. Az oratórium elkészülte után a Hochburg-uradalom a templomot 1748. november 20-án a katolikusoknak adta át, akik visszavették, reconciliálták és Szent Katalin tiszteletére restauráltatták.

Bíró Márton veszprémi püspök hosszú levélben mondott köszönetet Hochburg grófnőnek, hogy „Csurgó nevű jószágában az Istennek házáat maga hajdani örökségére hazahozta.” Megköszönte, hogy „a csurgói Templomunknak visszavételével ily hathatósan munkálkodni és a mi üdvösséges igyekezetünkhöz segíteni méltóztatott”. Bodajkra vonatkozólag pedig kérte, hogy „ne szenvedje tovább szomszédságában az ő ellenségét és ha már ez a mostani vén prédikátor Tó István haláláig ott marad is, mást utána ne engedjen bemenni”.

1759-ben a csákberényi plébános a vármegyei közgyűlésen tett panaszt a csurgói evangélikusok ellen. A vármegye báró Perényi Ignác földesurat bízta meg a panasz kivizsgálásával. 1760-ban a község lakói a vármegyétől kértek segítséget templomuk tetejének és a haranglábnak a javításához, amely már-már összedőléssel fenyegetett. A közgyűlés az illetékes szolgabírókat bízta meg az ilyenkor szokásos helyszíni szemle elvégzésével.

1782-ben Csurgón a reformátusoknak szabad vallásgyakorlatuk volt. Ide jártak a móri reformátusok is (egyórai út volt).

A római katolikusok lelki gondozását kezdetben a bodajki kapucinus misszió látta el. Csurgó 1732-től Iszkaszentgyörgy, az 1740-es évektől 1921-ig rövid megszakításokkal Bodajk filiája. 1746-ban a gyónásra kötelezettek száma 146, a nem kötelezetteké 25.

Az 1784. évi plébániaösszeírás szerint Csurgó káplánság kegyura a gróf Berényi család. A templom kőből épült és a hívek befogadására elegendő. Az uradalmi épületben kápolna volt, az egyház sem alapítvánnyal, sem jövedelemmel nem bírt. Plébánosi ház nem volt, „de lehet hogy ki fogják jelölni, a fuvar és a kézi munkát a hívek felajánlották”. A hívők száma 318. A plébános főjándósága: a káposztásföldből 5 Ft (a hívek munkálják meg), valamint egy fél jobbágytelekből 25 Ft (szintén a hívek által művelve). A megjegyzés rovatban azt olvashatjuk, hogy „a bodajki plébánosnak Csurgó elvesztése miatt — ahogy ezt a balinkai összeírás is jelzi — jár 223 Ft 35 kr.”

Az 1814. évi vizitáció a református temetőt hiányosnak találta, „csak imígy-amúgy bekerítve”. 1835-ben a temető a beteléshez közeledett, új temetőrészre volt szükség. Az egyház a földesúrhoz fordult. 1837-ben a falu előljárói jelentették, a temető annyira betelt, hogy szinte minden alkalommal holt tetemeket ásnak fel. A földesúr azonban nem adott másik helyet, hanem azt válaszolta, hogy a prédikátor kukoricaföldjéből foglaljanak temetőt.

A reformátusokat helyben (Csurgó filiája volt Kincsesbánya), a római katolikusokat Bodajkon, az evangélikusokat Várpalotán, az izraelitákat Móron anyakönyvezték.

Az 1740-es években református és katolikus iskola volt Csurgón. A katolikus tanító Németh Ferenc, a református Komáromy György. Ez utóbbi ellen az volt a panasz, hogy a tanulókat a saját kertjében dolgoztatta. Javadalma 31 Ft 52 kr.

1770-ben a 20 katolikus gyermeket Morvay Miklós tanította. Javadalma 10 Ft és 26 mérő búza. A református tanító Erdöss János, télen 40 tanítványa volt, akiket írni-olvasni tanított. Javadalma 13 Ft, 14 mérő búza és minden tanítványtól 1/2 mérő zab.

1781-ben 35 református fiút, 29 lányt, 9 katolikus fiút és 7 lányt, összesen 80 iskolába járót írtak össze. 1785-ben az 1—12 éves gyermekek száma 109.

1783-ban a katolikus rektor (Morcay Miklós) kétszobás házat kapott a községtől. Az egyik szobában oktatta 15 tanítványát régiségtanra és magyar nyelvre. A református

tanító (Erdőss István) szintén kétszobás házban lakott, az egyik szobában folyt az oktatás. Hozzá 40 fiú és 30 lány járt. Ugyanazokat a tárgyakat oktatta, mint a katolikus rektor. Mindkettőt az uradalom és a hívek fizették.

Az 1814. évi református egyházlátogatási jegyzőkönyv szerint az iskola népes gyermeksereget számlált, de a tanév csak az őszi munkák befejezése után kezdődött, ezért az előmenetel csekély. 1816-ban arról olvashatunk, hogy nyáron az iskolalátogatás teljesen szünetelt, sőt csak késő ősszel kezdődött, mivel a szülők gyermekeiket tavasztól őszi mezei munkára fogták. A következő évben a vizitáció kötelezte a tanítót: a felsőbb rendelet szerint nyáron is tartani kell iskolai oktatást.

1819-ben tatarozták a református iskolát. A vizitáció megállapítása szerint a tanulók írástudása igen csekély. Ezért megparancsolták, hogy a tanulók papírt vigyenek magukkal az iskolába és az írást gyakorolják. A korábbi intés viszont használt: nyáron is folyt az oktatás, ha kisebb létszámmal is.

1823-ban a gyermekek az írásban-olvasásban szép előmenetelt tanúsítottak, ami Varga János oskolamester munkáját dicsérte. A tankönyveket Székesfehérvárott szereztek be a szülők. Az ábécéskönyvek egy része régi, más része új, ami a tanító munkáját igen megnehezítette.

1821-ben az evangélikusok, akiknek gyermekei a református iskolába jártak, külön akartak válni. Ezért a felsőbb hatósághoz folyamodtak, amely azonban a különválást határozottan ellenezte. A tanító pedig intést kapott, hogy nagyobb szorgalommal végezze a hivatalát, „inkább tanítson, mintsem tanultasson”. A kérdés 1824-re mégis megoldódott: az evangélikusok külön iskolaházat szereztek maguknak és a gyermekeiket oda járatják. Az oktatást egy preorans-tanító látta el.

Az 1830-as években általános szegénység jellemezte a falut. A református tanító arról panaszkodott, hogy a szülők ruhátlanság miatt nem küldték a gyerekeiket az iskolába. Az 1837. évi jelentés szerint az őszi és a tavaszi vizsgákat 32 fiú és 41 lány (összesen 73 gyerek) tette le.

1839-ben a pápai református kollégium építésére a csurgói gyülekezetre is kivetették a személyenkénti 2 ezüst garast. A kollégiumot a dunántúli református egyházkerület gyülekezeteinek az adakozásából építették fel, valamint napszám- és fogatos munkával.

1841-ben három — református, evangélikus és katolikus — iskola működött Csurgón. A református iskolában az 5—12 éves gyermekek száma 107 (ebből 58 fiú és 49 lány). Télen ebből csak 39 fiú és 30 lány járt, nyáron pedig egy sem. Az iskola épülete sötét, egészségtelen, az előírt padok is hiányoztak. A fűtéshez szükséges fát a gyermekek vitték, a tanzsereket a szülők szerezték be (a padokat az egyházközségnek kellett volna beszereznie). A tanítónak iskolai bizonyítványa is volt, segédtanítóra nem volt szükség. Fizetése az egyházközségtől 16 Pft, 20 pozsonyi mérő kétszeres búza, 25 font hús, 5 font faggyú, 5 öl tűzifa, őszi-tavaszi vetésre 15 pozsonyi mérő gabona, 45 szekér szénát termő rét, V2 hold kenderföld, V4 kukoricaföld és káposztásföld. Minden tanuló adott 1/3 pozsonyi mérő tavaszi búzát és 6 pengő kr-t. Magyarul oktatták a vallástudományt, természettörténetet, földleírást, olvasást és számvetést.

A luteránus iskolában 34 gyermek járt (5—12 éves). Mind a 16 fiú és 15 lány csak télen látogatta az iskolát, nyáron otthon dolgozott. Az iskolaépület rossz, alacsony, sötét, egészségtelen, rosszak az asztalok és a padok. Ezekről a gyülekezetnek kellett gondoskodnia. A könyvek és a tanzserek beszerzése és a fűtés (a gyermekek hordták a tűzifát) a szülők gondja. A tanító egyházi funkciókat is végzett (valószínűleg ő volt a lelkipásztor is). Fizetése a gyülekezettől 32 pozsonyi mérő kétszeres búza, 15 mérő zab, 4 akó bor, 4 öl fa, 100 marok kender, 15 mérő krumpli, 4 hold feles föld. Minden gyerek fizetett 45 kr-t (összesen kb. 36 Vft-ot). Magyarul tanított vallástudományt, írást, olvasást, számvetést.

A katolikus iskola 5—12 éves tanulóinak száma 80 (33 fiú, 47 lány.) Nyáron ők sem jártak iskolába. Az iskolaépület rossz, egészségtelen, új építése tervbe volt véve. A padok beszerzése itt is az egyházközség dolga, a könyvek és tanzserek a szülőké. A fűtéshez való fát a tanulók vitték magukkal. A tanítónak bizonyítványa volt a praeparandia elvégzéséről. Fizetését az egyházközség biztosította. Minden házaspár fizetett 1/2 pozsonyi mérő rozst és 45 váltó kr-t (összesen 45 mérő rozst és 67 Vft 30 kr-t). A helytartótanáctól pótlékkul 22 Vft 49 kr-t kapott. Volt 6 pozsonyi mérő őszi és ugyanannyi tavaszi alá való földje, 3 kaszás rétje, valamint káposztásföldje. Magyarul tanított vallástudományt, Magyarország földleírását, írást, olvasást és számvetést.

Az 1845. évi egyházlátogatási jegyzőkönyv kimutatása szerint 1836— 1845 között a református iskola (téli) létszáma a következőképpen alakult: 1836: 78, 1837: 73, 1838: 65, 1839: 62, 1840: 74, 1841: 69, 1842: 87, 1843: 91, 1844: 89 és 1845: 87. A

jegyzőkönyv megemlíti, hogy a 817 lelkes csurgói református egyház iskolájába télen 87, nyáron azonban csak 19 gyermek jár.

Itt ejtünk szót Csurgó műemlékéről, mivel nagyrészt ebben a korszakban épültek vagy épültek újjá. A római katolikus templom hajója sík-mennyezetes, gótikus ajtószegélykövel, a homlokzat előtti toronnyal, a nyolcszög három oldalával záruló szentéllyel. A XVIII. század előtt épült (a XV. században). A kehely 1757-ből való. A templomot 1857-ben bővítették.

A református templom 1789-ben épült. Homlokzata előtti toronnyal, egyenes zárású szentéllyel. Hajója síkmennyezetes. Aranyozott ezüstitányér 1753-ból.

A Tatórhegyen toszkán mészkőből épült emlékoszlop I. Ferenc király látogatása emlékére (XIX. század eleje).

Kastély már a XVIII. században is állt (amint azt a fenti összeírások és leltárak tanúsítják). Talán ennek felhasználásával készült 1844—1845-ben a Károlyi-kastély. Egyemeletes, alig kiugró timpanonos középrizalittal, a pesti Károlyi-palota mintájára. A bécsi Heinrich Koch építész kezdte emelni, majd a későbbi munkában nagyobb szerepet kapott Ybl Miklós. A fennmaradt számadásokból ismerjük a kastélyt építő mesterek családi nevét is. Ezek: Kari kőműves, Grundböck ács, Schmidt ács, Valk kőfaragó, Ober kőfaragó, Gallér bécsi lakatos, Hajkő pesti lakatos, Szűcs székesfehérvári lakatos, Velzer bécsi asztalos, Ertl csurgói asztalos, Rakk csurgói asztalos, Steiner bodajki üveges, Schwager bécsi bádogos, Pap csurgói kovács, Nagy csurgói bognár és Unger székesfehérvári kötélgyártó. Mellettük bécsi legények dolgoztak. Az építkezéshez téglát, cserepet, (közönséges és hydraulical) meszet, követ, vasszereket, faanyagokat, homokot, „bécsi kéziműveket", gipszet és nádat használtak. A munkabér és az anyagköltség 1844-ben 66 749,36, 1845-ben 96 499,44, összesen 163 249,20 Vft. A torony 30 méter magas lett, sarkain négy fióktornyocskával és ballusztrád. A torony alatt kápolna. Az egyik melléképület oldalán fehérvári oszloptöredék.

A járványok Csurgót sem kerülték el. 1711-ben a pestisjárvány 216 áldozatot követelt. Szervezett egészségügy híján a bábákat is a presbitérium ellenőrizte. Ugyancsak ők felügyelték a halottkémet, a temetések rendjét és a sírhelyek egészségügyi szabályok szerinti kijelölését.

1831-ben kolerajárvány volt Csurgón is. Az egyébként zsúfolt iskola elnéptelenedett, a vizitáció mindössze három fiút talált, de az egyik beteges volt. Az egyházmegyei látogatók ezért a tanítást nem is tudták minősíteni.

1810—1811-ben a móri földrengés hatását Csurgón is érezni lehetett, sőt a környéken itt volt a legerősebb.

Az egyházlátogatás szociális kérdésekre is kiterjedt, így néhány adatot ebből a témakörből is ismerünk. 1831-ben a presbitérium gyakorolta az egyház fegyelmező jogát az öregekkel méltatlanul bánókkal szemben, valamint segítséget nyújtott a szegényeknek. 1835-ben az árvagyámi ügyek intézését az uraság vette át a presbitériumtól. Ettől kezdve a falu árvagyámja az uradalmi ügyész. 1842-ben panaszok merültek fel ellene, hogy rendetlenül és hiányosan szolgáltatja ki az árvák pénze utáni kamatokat, a gyámság alól felszabadultaknak pedig a járandóságukat. Az 1847. évi termés Csurgón is katasztrofálisan rossz volt, 1847 telén 72 az éhezők száma. A burgonya a földben elrohadt, még vetőmag sem maradt.

A. korszak neves csurgói szülöttje Kétly Károly (1839. szept. 14., Budapest 1927. febr. 19.), belgyógyász, egyetemi tanár, a Magyar Tudományos Akadémia tagja. 1889—1913 között a belgyógyászat professzora a budapesti egyetemen. 1902-ben az egyetem rektora. Az elektromos kezelés és modern urológia úttörője. Jelentős szakirodalmi tevékenysége mellett tudományszervező munkát is végzett: 1897-ben ő alapította az Országos Orvosszövetséget, ő kezdeményezte a népszerű balatonfüredi orvosheteket. Több kitüntetést, „csurgói” előnévvel magyar nemességet és bárói rangot kapott.

1853—1861 között gróf Károlyi György nevelője Pados János (1820— 1892). A szabadságharcban tábori lelkész és ezért Világos után hatévi várfogságra ítélték. 1853-ban szabadult és került Csurgóra. Orvostanhallgató, majd Zsámbékon pap. Egyházi tisztségéről lemondott és tanulmányútra indult a nevezetesebb európai orvosi intézmények megismerésére. Hazatérése után fordítóként tevékenykedett.

1848-1849-ben jelentős esemény nem volt Csurgón. Az 1848. május 1-én megalakult megyei bizottnánynak a csurgói bíró és jegyző is tagja lett. 1848. május 3-án a bizottnány felszólította a földesuraságot a csurgói oskolaház építésére. 1848 júniusában ellentét támadt a lakosok és az uradalom között. Az uraság ugyanis annak ellenére, hogy a lakosok telkeik teljes birtokosai lettek, ugarföldjeikre, a falu rétjére

(ahol a katonaság számára termeltek szénát) ráhajtotta birkáit. Ezt a főszolgabíró (Viczenty Ferenc) is tudta, sőt az uradalom pártjára állott.

Madarász József kezdeményezésére Bodajkon népképviselői választókerület székhelye lett. Az 1848. június 20-i választáson összecsaptak a radikális Salamon György és a liberális gróf Festetics Géza hívei, amelynek egy halálos és több súlyos sebesült áldozata lett. A véres választás, amely országos botrányt kavart, a magyarok Csurgóra menekültek és ott gyülekeztek újabb támadásra a németek ellen.

Kisebb érdeklődést tanúsítottak a lakosok az önkéntes nemzetőrseregbe való toborzás iránt, amely Csurgón eredménytelen maradt. A jegyző személyesen akart példát mutatni és jelentkezett. Erre a lakosok megtámadták és azzal fenyegették meg, hogy ha elmegy az önkéntesekkel, akkor a helyébe azonnal más jegyzőt választanak.

1849-ben Csurgó lakosai Kossuth-hoz fordultak a kormánybiztos által elvitt 52 marhájuk árának a megtérítéséért. A kormányzóelnök a Pest megyei kormánybiztost bízta meg az ügy kivizsgálásával.

1849 nyarán a betakarítási munkák során aratósztrájkokra került sor. Csurgón az aratók megtagadták a munkát, a szerződésben rögzített bérért és aratórészt nem vállalták. Batthyány István kormánybiztos emiatt statáriumot léptetett életbe (egy velegi lakost ki is végeztek).

A császári csapatok benyomulása után 1849 augusztusában Maschek rendőrbiztos letartóztatta, majd augusztus 12-én éjjel Pestre kísértette gróf Károlyi Györgyöt (felségsértés vádjával).

1849 augusztusában a Jablonowski-dandár egyik egységét Csórról Csurgóra vezényelte Jablonowski, mert a csóriak a katonai terhek csökkentését kérték a császári biztostól. A Csurgóra rendelt alakulat Bodajkon is házkutatást tartott. A császári biztos augusztus 26-án 5 szarvasmarhát két requisitio útján a csurgói uradalomtól Székesfehérvárra, a főhadiszállásra behajtani, a császári katonaság ellátására.

1848-1914

A község 1850—1862 között a móri, 1863—1872 közöt a sármelléki, 1873—1879 között a bodajki felső, 1879-től a móri járáshoz tartozott. 1893-tól nagyközség.

Fényes Elek 1851-ben Csurgót gyönyörű, regényes vidéken fekvő, magyar falunak írja le. Szép urasági kastéllyal és kerttel. Határa első osztálybeli: szép búzát és híres káposztát, jó bort terem. Erdeje, vízimalma van. Megemlékezik a helységtől délre fekvő, embercsontokkal teli két halomról, amelyet a lakosok Tatárhegynek hívtak. A faluban református anyaegyház, valamint katolikus és evangélikus fiókegyház volt. A földbirtokos korábban a báró Perényi család, 1851-ben gróf Károlyi György.

Az 1850. évi összeírás szerint az 1527 lakos 240 házban lakott. A lakosok közül férfi 751, nő 776, magyar 1451, német 53, izraelita 25. Az 1856. évi kormánylap 1652 lakosról jelent. Csurgóhoz tartozó település Igar-puszta (18 lakossal). A falu határa 4749 hold.

Az 1858. évi földrajzi lexikon részletesen beszél Csurgóról. A falu a móri járásban feküdt, 1000 református, 540 katolikus, 250 evangélikus és 35 izraelita lakossal. Nem messze a falutól eredt több forrásból egy gyógyvíz a dolomit hegyekből, összefolyásukból egy kis tó keletkezett. Itt is olvashattunk a Tatárhegyről. Az utolsó posta ekkor Mórrott volt.

1863-ból vannak részletes adataink Csurgóról. A falu ekkor újból a sármelléki járáshoz került. Az adóhivatal és az utolsó posta Mórrott volt, a római katolikusok a székesfehérvári, a görögkatolikusok az eperjesi, a görögkeletiek a budai, az evangélikusok és a reformátusok a dunántúli püspökük alá tartoztak. A lakosság száma 1698 (387 család), 281 házban. A lakosok nagy része református, őket követik a katolikusok és az evangélikusok. Búzát 918 holdon (egy holdon 10 pozsonyi mérőt, összesen 9180 mérőt), árpát 310 holdon (á 10 mérő: 3100 mérő), zabot 207 holdon (á 9 mérő: 1863 mérő), tengerit 210 holdon (á 15: 3150 mérő), cukorrépát 150 holdon (á 100: 15 000 q) termeltek. Ugar- és takarmány föld: 924 hold, bortermés: 2580 akó.

A faluban 232 ló, 250 ökör, 182 tehén, 1531 birka, 294 sertés, 10 430 tyúk, 1405 liba, 2810 réce, 78 gulya és 120 méhkas volt. A kézművesek száma: asztalos 2, ács 2, bogsnár 3, csizmadia 8, kovács 3, kőműves 4, kereskedő 3, molnár 8, mészáros 1, kádár 1, szabó 1, pék 1 és takács 10. Egyáltalán nem volt kötélgyártó, kocsmáros, lakatos és szíjártó. Találunk a faluban egy református lelkészt, 3 (katolikus, református, evangélikus) tanítót, 1 orvost és 3 gazdatisztet.

Az 1863. évi birtokmegoszlás: egésztelkes (46 holdas) gazda 2, 3/4 telkes 14, féltelkes 34, 1/4 telkes 7, házas zsellér legelőilletékkel 72, a nélkül 11, csak szőlője volt 27 lakosnak és birtoktalan volt 280 család. Közbirtokos nem volt a faluban.

1869-ben az össznépeesség 1738, ebből férfi 858, nő 880. Nőtlen 479, nős 351, özvegy 23 és elvált 5. Hajadon 441, férjes 349, özvegy 83 és elvált 7. Római katolikus 775, görögkeleti 6, evangélikus 176, református 768, izraelita 18 és egyéb 1. A faluban 5 pap és tanító, 2 egészségügyi, 197 birtokos (gazda), 237 évenszolga és 59 napszámos volt. Templom és paplak 4, iskola 3, magánépület 247. Kőház 40, vegyes 35, sár- és vertfal 172. Vízi- (patak-) malom 9 és téglagyár 1.

Az 1869. évi birtokmegoszlás: 1—10 hold 104, 10—25 hold 74, 25—100 hold 45, 100—1000 hold — és 1000 holdon felül 1. A falu 9060 holdas határából szántó 3700, rét 1910, legelő 1450, erdő 1250, szőlő 172 és kert 98 hold.

1869-ben 300 ló, 10 szamár, 372 szarvasmarha (ebből 327 magyar), 4000 juh, 10 kecske, 561 sertés és 11 méhkas volt Csurgón. A vasekék száma 96, a faekéké 30, a vetőgépeké 1, a fogasoké 30 és a lóerejű cséplőké 1.

1873-ban Csurgó falu a bodajki felsőjárásban, hozzá tartozott Szilva-kút, Gaja és Igarpuszta. 1738 magyar lakosa 247 házban lakott. Határa 5096 kat. hold. A járásbíróóság Mórrott, az utolsó posta Bodajkon, az adóhivatal Székesfehérvárott és az adóközség helyben volt. 1879-ben már a móri járásban látjuk a falut. 1885-ben jelent meg helyben a posta (Fehérvárcsurgó néven), 1893-ban már postatakarék is működött. Ekkor Csurgó már nagyközség. 1896-ban Igarpusztát, Vaskaput és Szőlőhegyet említi a leírás. A járásbíróóság Mórrott, telegráf Bodajkon volt.

Az 1898-as év arról nevezetes, hogy nagy zivatar és jég verte el a termést. A bizalmas jelentés szerint a nagyközségben szocialista mozgalom nem volt. 1901-ben a termés közepes: a búza 8, a rozs 6, az árpa 5 és a zab 5 mázsát termett holdanként. A szőlőt ebben az évben is elverte a jég.

Az 1900. évi helységnévtár szerint a móri járásban fekvő nagyközség neve Csurgó. 1902-ben kereste meg az Országos Községi Törzskönyvi Bizottság a nagyközséget nevének megválasztására. A bizottság a következő neveket javasolta: Fejérvár csurgó, Bakonycsurgó, Fejércsurgó, Vámoscsurgó. A községi közgyűlés a már addig is használt és „történelmi alapjára visszavezethető, kötőjel nélkül egymásba írandó

Fejérvárcsurgó nevet választotta. Három lakott helyet (Igart, Szilvakutat és Gajapusztát) javasolták külön törzskönyvezni, mint a nagyközséghez tartozókat.^{15,}

A Törzskönyv Bizottság a Fehérvárcsurgó név mellett döntött. Puszták, telepek és lakott helyek címén Igart, Szilvakutat, Gaját, Igari malmot, Csákvári malmot, Kósamalmot és Königmalmot törzskönyvezték.

1903—1913 között csendőrőrs működött Csurgón, 1913-ban Bodajkra helyezték. 1905-ben a járásbíróház Mórót, a posta helyben, a vasútállomás Bodajkon volt. 1907-ben 245 házban 1872 személy lakott. A nagyközség határa 5221 kat. hold. Járásbíróház, telekkönyvi és adóhivatal Mórót.

1909-ben a termőterület összesen 4994 kat. hold. Ebből szántó 2612, kert 137, rét 655, szőlő 86, legelő 741 és erdő 763 kat. hold, terméketlen terület 227 kat. hold. A kataszteri tiszta jövedelem 49 083 korona. A földrészletek száma 6082, a birtokíveké 382.

1913-ban Csurgón 281 házban 1853-an laktak. A nagyközség határa 5221 kat. hold. Helyben volt a vasúti megálló, a posta- és távíróhivatal, valamint (ekkor még) a csendőrőrs.

Az 1850-es évek második felében megújultak az úrbéri (elkülönítési, tagosítási) perek. 1858-ban az uradalom a megyei úrbéri törvényszékhez folyamodott az úrbéri szabályozás megindítása végett. Javaslat a következő volt: a községben 44 egésztelek volt, a telkes családfők ténylegesen 2211 holdat bírtak. A törvényes illetőség pedig csupán 1628 hold lett volna, így a maradványföldek mennyisége 583 hold. A házas zsellérek 97-en voltak, törvényes illetőségük összesen 14 550 hold, megváltandó maradványföldjeik összesen 46 holdat tettek ki. Az uradalom legelőilletőség fejében telkenként 8 holdat ajánlott.

A telkes családfőknek juttatott legelőilletőség végül is telkenként 8 hold, jobbágytelkek korrigált száma 44 $\frac{1}{2}$ lett. A jobbágytelkek összes számára így 354 hold jutott. A csurgóiak az 1850-es évek után is usus alapján legeltettek az uraság erdejében. Az úrbéri szabályozás során felvett térképek a Fejér Megyei Levéltárban és az Országos Levéltárban találhatóak.

A kataszteri birtokíveket 1896 után Tóth Géza segédjegyző az új minta szerint készítette el. Minden birtokívért 1 kr díjazást kapott. A kataszteri nyilvántartás pontos

vezetése a községi igazgatás állandóan visszatérő gondja. 1917-ben a közgyűlés kimondta, hogy új telekkönyvi másolatot készíttetnek és erre 151 koronát ki is utalt.

A legelőre hajtás időpontját minden évben a községi közgyűlés határozta meg, rendszerint április végére, május elejére esett. A legelőre hajtás jogalapja egy negyedtelek volt, a negyedtelkes gazdának joga volt 2 jármos marhát, 1 növendéket és 1 tehenet kihajtani. Akiknek nem volt egy negyed külteklük, azok az állatok darabja után 5 Ft-ot fizettek, ha az állat éjjelre is kint maradt (ha nem, akkor csak 4 Ft-ot). A telkes gazdák azokért az állataikért, amelyek a megszabott számot túllépték, ugyanazt a fűbért fizették, mint a nem telkes gazdák. A községnek kétféle legelője volt: a laposi legelő, ahová az igás marhákat és a tehenlegelő, ahová a fejősteheneket hajtották.

Az 1853. évi hivatalos jelentés szerint a Csurgó központtal működő uradalom Keresztes és Csurgó falvakra, Igar- és Borbálapusztákra terjedt ki. Tulajdonosa — helyesebben zálogbirtokosa — gróf Károlyi György, aki 1854-ben a zálog- és megváltási összegért megvette az uradalmat. Gróf Károlyi Györgynek nem ez volt az egyetlen birtokgyarapítása. 1840-ben zálogba, majd 1847-ben véglegesen megvette a deprői uradalmat, Tarnózával és Verpeléttel együtt. 1859-ben a Pest megyei Sőregen 6825 kat. holdat vett meg 525 000 Ft-ért gróf Keglevichtől. 1862-ben Csernovicstól 1,5 millióért megvette a 10 909 kat. holdas mácsai (Arad m.) és simándi uradalmat. 1857-ben kifizette testvérének (Lajosnak) az orosházi és a kis-csáki elszórt földeket, így ezek is az ő tulajdonába kerültek.

Károlyi György a nagykiterjedésű birtokokat újjászervezte. Élükön a Központi Tisztség (Pest-Nagykároly) állott, titkárral, ügyésszel, főpénz-tárnokkal, fővámszedővel, írakkal és iktatóval (Éble Gábor). A birtokokat három — nagykárolyi, orosházi és deprői — kerületre osztotta, mindegyik élén egy-egy felügyelővel.

A csurgói uradalom 3595 580/1200 kat. hold volt. A gróf szép könyvtárat rendezett be, 1854-ben könyvtárnoka Bandovszky József.

A Károlyi család birtokviszonyaiban jelentős változást hozott 1877. november 9-én gróf Károlyi György halála. Fiai — Gyula, Viktor, István, Tibor — november 18-án családülésre gyűltek össze a további teendők megbeszélésére. Az 1878. december 12-i családülésen pedig már a hagyaték felosztása került napirendre. Az alföldi javakból 31 925 (4 156 628 Ft), a felföldiekből 32 576 kat. hold szántó és 18 033 kat.

hold erdő (3 194 302 Ft), valamint a budapesti házak 200 000 Ft értékben estek a divisio alá.

Nem hívták meg a családuülésre és nem örökölt a család fekete báránya, Károlyi Gábor (1841—1895), Kossuth híve, Türr és Klapka olaszországi magyar légiójának tagja, 1887-től Székesfehérvár városi függetlenségi párti képviselő. Apjával először 1869-ben az adósságai miatt, majd később egy polgári származású nővel kötött házassága miatt hasonlott meg. Apja e két okból kifolyólag végrendeletében (1877) kitagadta.

A csurgói uradalmat, amely után az örökösök 1878-ban 80 000 Ft földhitelintézeti kölcsöntartozást fizettek ki, gróf Károlyi Gyula kapta. Az uradalom élén tisztartó állt, tisztikara: ügyvéd, orvos, ispán, írnok, erdész, valamint a keresztesi ispán. Az uradalom fizette a csurgói tanítót, a bodajki postamestert és állomásfőnököt.

Gróf Károlyi Gyula fia volt Károlyi József (1848—1934), akinek gazdaságában már a svájci (szimentáli, berni) fajták voltak többségben. 1899-ből ismerjük Nagy András béresgazda, aki már 36 éve szolgált, és Nyári András aratómunkás (aki már 42 éve szolgált) nevét.

Gróf Károlyi József a XX. század első évtizedében függetlenségi politikusként tűnt fel. 1917-ben az Esterházy-kormány nevezte ki Fejér vármegye és Székesfehérvár város főispánjává. Ezt a tisztséget 1918. november 22-ig viselte.

Az elnyomó apparátus tartásának költségeit az 1850-es években Csurgó is viselte. 1854-ben pl. 227 Ft-ot fizetett a zsandárság szállására és ételmezésére. 1860-ban vármegyei bizottmány tagja lett gróf Károlyi György, Szikra Mihály bíró, Moharos István jegyző és Juhász József. A következő évben a bizottmány tagjai szálltak ki a Csurgó—Bodajk—Mór—Sárkány vasútvonal hitelesítésére. Erre meghívták az érdekelt birtokosokat is, esetleges kifogásaik érvényesítése céljából.

1885-ben a község bírója Guti István, törvénybírója (adószedő) Tóth P. János, pénztárnoka Tóth P. János és közgyámja Simon István. 1891-ben a község lakói összesen 6313 Ft földadót, 650 házadót és 3027 Ft kereseti adót fizettek.

A község a bodajki választókerülethez tartozott, ahol a választások fordulatossága most sem csökkent. 1869-ben, 1872-ben és 1875-ben Szőgyény-Marich László, 1887-ben függetlenségi programmal Meszlényi Lajos lett a képviselő. 1892-ben, az 1831 lakosból 164-nek (Isztiméren 1399-ből 109-nek, Guttamásin 574-ből 41-nek és

Kutiban 530-ból 32-nek) volt választójoga. 1898-ban Csurgó 165 szavazójából 70 függetlenségi, 50 néppárti, 30 szabadelvű és 15 nem szavazott. 1904-ben 172 fő szavazóból 38 néppárti, 20 szabadelvű, 114 pedig függetlenségi párti.

A községi közgyűlés 1894. április 3-án rendkívüli ülésen emlékezett meg Kossuth Lajos haláláról. Szabó Antal jegyző beszédében méltatta Kossuth „a szabadság megteremtőjének és tántoríthatatlan bajnokának” az érdemeit. Végül báró Aczél Béla országgyűlési képviselő útján részvétáviratot küldtek a gyászoló családnak. A község megrendelte Kossuth életnagyságú képét. A közgyűlés 1902. szeptember 19-én megemlékezett Kossuth születésének 100. évfordulójáról. A jegyző javaslatára hervadhatatlan érdemeit jegyzőkönyvileg örökítették meg. „Emléke élni fog és éljen, mind tisztábban tündöklő ragyogással, mind az idők végéig, valamíg magyar szó zendül, magyar szív dobban Attila, Árpád örökének Istentől megáldott térségén, a mi kedves Magyar Hazánkban” — hangzik a bejegyzés. 1927-ben a budapesti Kossuth-szobor leleplezésén a község háromtagú küldöttséggel képviseltette magát, amely a szobornál koszorút helyezett el.